Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. ४२९६

Title शास्त्र दीपिका १म अध्याय २य पाद:

Author श्री पार्थ सारथि मिश्र:

Extent ५ Age १

Subject मीमांसा शास्त्रं

पूणसूत्रदीपिकाप्रथमाध्यायद्वितीयपादः

४२५७

प्रमाणदीपिका प्रथमाध्यायपत्रे ४८ १

४४३ पत्रे

श्रीगणेशायनमः श्रीमहालक्ष्म्यैनमः श्रीरामायनमः अविघ्नमस्तु आम्नायस्यक्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानांतस्मादनित्यमुच्यते अथा
तोधर्मजिज्ञासेत्यत्र प्रमाणप्रुरूपसाधनफलैः साभासैर्धर्माजिज्ञास्यत्वेनप्रतिज्ञातः तत्रास्मिन्नध्यायेप्रमाणंनिरूप्यते किंप्रमाणंधर्मइ
तिनयदेवकिंचिद्धर्मप्रमाणनिरूपणं अर्थवादमंत्रस्मृतिनामधेयादिगोचरंतत्सर्वमत्रैवसंगतं नत्वत्रचोदनाप्रामाण्यसाधनंलक्षणा
र्थेयेनस्मृत्यादेरसंगतिःस्यात् किंतर्हिधर्मप्रमाणनिरूपणं तदुक्तंभाष्यकृता। कोधर्मःकथंलक्षणकइति। सर्वस्मिंश्चाध्यायेतदेवक्रिय
तइतिसमस्तमध्यायंप्रमाणलक्षणमाचक्षतइति। तेनलक्षणसंगतिस्तावत्सिद्धा। प्रकृतसंगतिरपिचोदनानांप्रामाण्येपदपदार्थसं
बंधौत्पत्तिकत्वेनवाक्यार्थप्रतीतेर्मूलवत्तयाचोपपादिते। नंतराधिकरणेवेदद्वारेणतासांपौरुषेयत्वमाशंकितं। यथोक्तंभाष्यकारेण।
संनिकृष्टकालावेदाइदानींतनास्तेचचोदनासंघाः तत्रपौरुषेयाश्चेद्दृढाग्रसंशयं पौरुषेय्यश्चोदनाइत्येवमाशंक्यवेदापौरुषेयतयातद
वयवानांचोदनानामपौरुषेयतयाप्रामाण्यंप्रतिपादितं। एवंचोदनानांवेदावयवानांप्रामाण्येसाधितेतदवयवत्वेनोपस्थितानामर्थ
वादादिभागानामप्यपौरुषेयत्वसामान्याच्चोदनावत्स्वतःप्रामाण्यमस्तिनवेतिचिंत्यतेइति। तदिदमुक्तं। सिद्धप्रमाणभावस्यधर्मेवेदस्यसर्वशः राम १

विध्यर्थवादमंत्राणामुपयोगो वुनोच्यते इति। अस्यार्थः। सिद्धप्रमाणभावं चोदनांशैर्वेदं त्रिधा विभज्य किं तावन्मात्रस्यैव प्रामाण्यं उत सकल
स्येति विचार्यते। न विधेरेव किंतु विध्यर्थवादमंत्राणां सर्वेषामेव सर्वशः सर्वप्रकारं विधिस्तुतिस्मृतिभिर्धर्मप्रतीतौ उपयोगः प्रतिपाद्यत इति।
किं तर्हि विध्यादीनां सर्वेषामुपयोगोऽस्ति न विधेरेवेति प्रतिपाद्यत इति। नामधेयाभिप्रायं वा विधिग्रहणं। यद्वा अर्थवादमंत्रयोः स्तुतिस्मृ
तिभ्यामुपयोगे यथा विधेरपि सामान्यसिद्धमुपयोगित्वं साक्षाद्विधानेन न विशेषरूपेण साधितं भवतीत्यभिप्रायः औदुंबराधिकरणे वा वि
ध्युपयोगः प्रतिपाद्यत इत्यभिप्रायः अत्रास्मिन्नेव सूत्रे विध्यतिरिक्तानां सर्वेषामानर्थक्यं पूर्वपक्षी क्रियते। सिद्धांते च स्वाध्यायवि
धिवशाद्देवार्थवत्तया भवितव्यमित्येतावत्साधारण्येनैवाभिधास्यते। पश्चात्तु क्रमेणस्तुत्याद्युपयोग इति वेदितव्यं तत्र प्रथममर्थवा
देष्वेव सिद्धांतकथनात्तान्येवोदाहृत्य चिंत्यते। वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्येवमादीनि यानि विभावनात्तदंशात्प्रयातिरिक्तार्थानि तानि किं धर्मे प्र
माणमुत नेति संशयः। तदर्थमिदं विचारयितव्यं किं विध्युद्देशेनैषामेकवाक्यत्वमुत भिन्नवाक्यतेति तत्सिद्ध्यर्थमप्येतच्चिंतनीयं किं
विध्युद्देशार्थवादयोः परस्पराकांक्षास्ति नवेति तत्रैवं पूर्वः पक्षः अर्थवादा निराकांक्षा भूतार्थप्रतिपादनात् विध्युद्देशाः समाप्यंते विधि

शार्थविधानतः यथाश्रुतिगृहीतानि तावत्संनमसंतं वा भूतमर्थमन्वाचक्षते। न धर्माधर्मौ न चाध्याहारादिभिस्तत्प्रतिपादनं अपरिपूर्णेषु
२ खल्वध्याहारादयः परिपूर्णानि चैतानि। स एवैनं भूतिंगमयतीति विशिष्टार्थप्रतिपादनादर्थान्तराकांक्षाभावात्· अनाकांक्षत्वादेव
वचनसंनिहितेनापि वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यनेनैकवाक्यता। विशिष्टार्थप्रतिपादनमेव पदानां लोके कार्यमवधारितं न प्रयोजनवद
र्थप्रतिपादनं येन तल्लिप्सया विध्येकवाक्यता कल्प्येत। आख्यायिकारूपाणां बहुलमुपलब्धेर्लोके स्वाध्यायविधिवशाद्वेदस्य कृत्स्न
स्य प्रयोजनवदर्थपर्यवसानमिति चेत् नादृष्टार्थस्तेनानुसर्तव्यो न तद्दृष्टेनार्थकल्पनात् तद्वरमदृष्टार्थताध्ययनस्य। तन्न तावद
र्थवादानामाकांक्षा। नापि विध्युद्देशस्य। तस्यापि विशिष्टभावनाविधानेन निराकांक्षत्वात्· न च प्रवर्त्तनाय प्राशस्त्यापेक्षा· विधित
एवानपेक्षात्समीहितसाधनभावावगमेन प्रवृत्तिसिद्धेः न चार्थवादैः प्राशस्त्यं प्रतिपाद्यते भूतार्थमात्रप्रतिपादनात्· लक्षण
याहितेभ्यः प्राशस्त्यं गम्येत· न च श्रौतस्यार्थस्य संभवे सा युक्ता· एकवाक्यतया च लक्षणा स्यात्। न च तस्यां प्रमाणमस्ति· तस्मा
धर्मा दानर्थक्यं· एवं मन्त्रनामधेययोरपि दर्शयितव्यं· ताभ्यामपि धर्मप्रतीत्यनुदयात्· तस्मादेषामप्रामाण्यं· तेन समस्तो वेदः प्रमा एम
२

णमित्यवधारणं न सिद्ध्यति सिद्धांतस्तु विधिनात्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः स्वाध्यायविधिनावेदः पुरुषार्थीयनीयते। सर्वस्तेना
र्थवादानां प्राशस्त्येन प्रमाणता स्वाध्यायाध्ययनविधिनादृष्टार्थत्वात्सकलस्य वेदस्य प्रयोजनवदर्थपर्यवसानं बोधितं अर्थवादानां च
भूतार्थप्रतिपादनेन प्रयोजनानवाप्तेर्यस्ततो लक्ष्यमाणः क्षिप्रमेवतासाध्यंकर्म। क्षिप्रमेव फलं दास्यतीति प्राशस्त्यरूपोर्थः सोनंतरप्र
वृत्तविध्युद्देशाकांक्षितत्वात्तदाकांक्षां शक्नोति पूरयितुमिति गम्यते स्वाध्यायविधिरेव प्रयोजनवदर्थपर्यवसानं बोधयन्प्राशस्त्यपरतया
विनातदनुपपत्तेस्तात्पर्यमेषां गमयति तात्पर्याच्च लक्षणासिद्धिः ततश्चैकवाक्यत्वं। यत्तु दृष्टोर्थः स्वाध्यायविधिनानुसर्त्तव्यो न तद्द
शेनार्थकल्पनेत्युक्तं। सत्यं। लाक्षणिकोप्यर्थो दृष्ट एव। दृश्यते हि श्रौतार्थद्वारेण तत्संबंध्यर्थांतरे प्रत्ययः संभवति तु श्रौतपरत्वे तात्प
र्याभावाल्लक्षणानांगीक्रियते। अतश्च स्वाध्यायविधिनार्थवादस्यापि पुरुषार्थपर्यवसानबोधनात्परंपरयापि दृष्टलाभे स्व गादिक
ल्पनानुपपत्तेर्भूतार्थमात्रस्याप्रयोजनत्वात्प्राशस्त्यपरत्वं लक्षणयांगीक्रियते। नहि पुरुषप्रवर्तनाय विधिरपेक्षते यत्तु स्वरूपमेव
विधिः समीहितुं शक्यते तथार्थविहितस्योदुंबरत्वस्य फलवचनमनर्थकमित्यर्थवादत एवात्र विधिरुन्नेतव्यः। न च स्तुतित्वेन विधिश्र

न्निमुपजनय्य पुनस्तेनैव फलकल्पनासंभवति। वाक्यभेदप्रसंगात्। तस्मादर्थवादः। नचैवंविधेन कामशब्दरहितेन शक्यते फलं प्रति
३ पादयितुमिति पर्णमय्यधिकरणे वक्ष्यामः। अत्र तु साधनांशविचारमुखेनार्थवादत्वमुक्तं। तत्र तु साध्यांशविचार इत्यपौनरुक्त्यं।
अथवा साध्यांशेप्य[illegible]त्रैव विचारिते रात्रिसत्रन्यायेन फलपरत्वमेवापापश्लोकश्रवणादीनामाशंक्य निराकरिष्यते चतुर्थे।
३ न चोदुंबरतायाः फले विधीयमानायाः आश्रयो लभ्यते तत्रास्मादेव वाक्यादाश्रयकल्पनायां वाक्यभेदः पशुयागो हि प्रकृतः
सत्तावदयोग्यः। यत्राहि गुणः कारकतामापद्येत स आश्रयः। यथा होमादयः। नचोदुंबरतांशक्तो नियोगकारकी भवितुं तदाश्रय
त्वे च यूपग्रहणानर्थक्यं अनुवादासंभवात्। यत्तु पशुनियोजनं यूपद्वारेण योग्यं तदपि सह यूपेनैवाप्रकृतं नच प्रकृतिवच्छ[illegible]द्देन तस्य
संनिधिसंभवः सहि प्राकृतमित्थंभावं सामान्येन संनिधापयति। तत्र न यूपस्य स्वरूपेणाविपरिवृत्तिरस्ति। अविपरिवर्तमानं
च न शक्तोत्याश्रयाकांक्षां पूरयितुं। तादृशी च विपरिवृत्तिर्जुह्वादीनामप्यस्तीति तेषामथाश्रयत्वं स्यात्। तत्र तथैव यूपग्रहणा
[redacted]नर्थक्यं तत्र वाक्येनैवाश्रयसंबंधे फलसंबंधे च विधीयमाने वाक्यभेदः। एकदेशिनां तु वाक्येनैवाश्रयसंबंधं फलसंबंधं एम ३

फलसंबंधंचगुणाधिकारेभ्युपगच्छतामिहापितथैवसंभवाद्येकेनवाक्येनसंबंधद्वयासंभवात्अप्रामाण्यमाशंक्यतन्निरासाययत्क्रत्व
र्थत्वमापादितंतदनर्थकं।कश्चित्त्वाह।यूपस्यादृष्टत्वात्तत्संबंधोदधिहोमसंबंधवल्लोकतोलभ्यते ततस्तस्यफलसंबंधस्यवचने
कस्माद्वाक्यात्सिद्धिरिति।तदसत् यद्यपियूपत्वमदृष्टंतेनतुनिमित्तेनयस्मिन्काष्ठेयूपशब्दोवर्ततेतस्यचौदुंबरजातेश्चलौकिकएवसं
बंधः।यदिचैवंनलभ्यतेखादिरंवीर्यकामस्ययूपंकुर्यादित्यत्रापिएकवाक्यतानस्यात् अस्तुतत्रवाक्यभेदइतिचेत्।वार्त्तमेतत् एकवा
क्यत्वावगमात् यदिचात्रैकस्मिन्नाख्यातेवाक्यभेदस्तथासत्यौदुंबरोयूपोभवत्यूर्जंपशूनाप्नोतीत्याख्यातद्वयेसुतरांवाक्यभेदाप्रामाण्यं
चसंभवतीतिदूरापेतमप्रामाण्यं।अथखादिरोयूपोभवतीत्येतद्वाक्यविहितयूपसंबंधानुवादेनफलसंबंधविधिर्यःखादिरोयूपःसवी
र्यकामस्येतितथासतिखादिरत्वंनक्रत्वर्थंस्यात्।उक्त्यादिवद्यूपद्रव्यफलार्थमेवस्यात् उभयार्थंचेतदिष्टंखादिरत्वमुभयार्थतांदधि
ग्रहस्येवदृष्टतोनिबंधनकारस्यापि।तस्माद्यूपाश्रितस्यखादिरत्वादेरस्यचौदुंबरत्वस्यफलार्थविधिसंभवान्नाप्रामाण्यमाशंकेत्यास्तांतावत्।
।तस्मादौदुंबरतायूपोद्देशेनविधीयते।तत्त्वतोनिरियमूर्जेविरुध्येइतिसिद्धं हेतुर्वीसाहर्थवत्तोपपत्तिभ्यां· एवमानर्थक्यप्रतियोगिनोविधि

प्रतियोगिनश्चार्थवादाद्विचारितात् इदानीं हेतुप्रतियोगिनो विचार्यन्ते एवं श्रूयते शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियत इति। तत्र संदेहः किं शूर्
४ पेण होमे कर्तव्ये ऽन्नकरणता हेतुः उतार्थवाद इति। तत्र। हि शब्दश्रुत्या हेतुत्वं गम्यते हेतुस्त्वर्थवान् कः पुनरर्थो हेतोः येन येनान्नं क्रिय
ते शूर्पादिनेनापि दर्विपिठरादिना तेनापि होमसिद्धिर्हेतोः प्रयोजनं। कथमप्रसिद्धायां व्याप्तौ हेतुव्यपदेशः अत एव हेतुनिर्देशाद्व्याप्ति
मन्तरेणानुपपद्यमानात् व्याप्तिवचनं कल्प्यते येन येनान्नं क्रियते तेन तेन होतव्यमिति। तेन वचनेन सर्वान्नकरणविधायिना शूर्पस्या
पि होमसाधनत्वसिद्धेः शूर्पेण जुहोतीत्येवमुक्तानुवादः तेन दृश्यमिदं वाक्यं श्रुतानुमितैकदेशनिष्पन्नं। शूर्पस्य होमसाधनत्वमन्न
करणत्वाद्धेतोः अतः शूर्पमप्यहापरन्नकरणं तेन होतव्यमिति पूर्वः पक्षः सिद्धान्तस्तु शूर्पस्य तृतीयाश्रुत्या करणत्वं गम्यते न तदा
नुमानिकैर्दर्विपिठरादिलिङ्गैर्विकल्पयितुमर्हति नच वेदेनोच्यमानं शूर्पस्य होमसाधनत्वं हेतुमपेक्षते वेदस्यैव तत्र प्रमाणत्वात् अ
र्थवादस्त्वपेक्षिताप्ररोचनार्थत्वेन तस्मादर्थवादत्वं। एवं चाप्रसिद्धव्याप्तिवचनकल्पनाक्लेशो न भविष्यति। क्रियत इति चावर्तमाने वर्त
माननिर्देशः प्ररोचनार्थत्वेन युक्तो भवति न हि भूते भाविनि वा तादृशी प्रीतिर्यादृशी वर्तमाने। तेन स्तुत्यर्थत्वेन लक्षणया वर्तमाननिर्देशो युक्तः। राम
विध्यर्थत्वे तु निष्प्रमाणकं लक्षणाश्रयणं। न च श्रौतेन वर्तमानान्नक्रियेण मुख्यान्नक्रियेण च शक्यते होमः कर्तुं। तस्मादर्थवादत्वं तदर्थशा ४

स्यात्॥ गतोऽर्थवादप्रसंगः मंत्रेष्विदानीं चिंता। तेषामप्याद्येऽधिकरणे आनर्थक्यमाशंक्य स्वाध्यायविधिवशेनार्थवत्त्या भवितव्यमित्येतावदपर्यवसि
५ तं कथितं। तस्य पर्यवसानायेदानीं अर्थविशेषश्चिंत्यते तेषां च क्रमप्रकरणाभ्यां क्रत्वंगत्वं भवति किं दृष्टेनैवार्थप्रकाशनोपकारेण भवति किं वोच्चार
5 णमात्रेणादृष्टं कुर्वतामिति। तत्र। यदि दृष्टार्थतैव स्यान्मंत्राम्नानमनर्थकं। प्रत्यायनादृष्टं चेत्तदुच्चारणतो वरं। शक्यते ह्युपायांतरेणापि प्रयोगवे दु
लायामर्थप्रकाशनं। न घदितावन्मात्रमेव कार्यं मंत्राणां स्यात् नित्यवदाम्नानमनर्थकं स्यात्। अथ तु मंत्रप्रत्यायनादृष्टं कल्प्येत ततो प दूरमपि गत्वा
कल्प्यमदृष्टं तदुच्चारणादेव कल्पयितुं युक्तं। तद्धि पुरुषव्यापारगोचरः। प्रत्यायनं तु तस्मिन्ननुष्ठिते स्वयमेव भवति। व्यापारे च पुरुषो नियुज्यते। यत्र च नि
युज्यते तत्र फलाकांक्षा। तेन यावश्यंभाविनी अदृष्टकल्पना सा तत्रैव युक्ता। न तु तस्य प्रत्यायनार्थत्वं। प्रत्यायनं चादृष्टार्थमिति युक्तं। तस्माददृष्टार्थमं
त्राः। तथा च तदर्थशास्त्राद्युपपत्तिः। इतरथा परिसंख्याद्याश्रयणे क्लेशः स्यादिति। अत्राभिधीयते॥ यस्यादृष्टं न लभ्येत तस्यादृष्टकल्पना। अनुष्ठेयस्मृते स्यात्त
श्चेह मंत्रोच्चारणमर्थवत्। स्मरणं च प्रयोगार्थं प्रयोगाच्च फलोदयः। एवं दृष्टार्थतालाभान्नादृष्टपरिकल्पना॥ यत्तु मंत्रैरेव स्मर्तव्यमिति नियमः तस्य भा
न किंचिददृष्टमस्ति। सदृष्टं कल्प्यते। मंत्रोच्चारणस्य तु दृष्टेनैवार्थवत्त्वात् तत्रानुपपत्त्येकशरणमदृष्टकल्पनमनवकाशं। तदर्थशास्त्रादयोऽपि गुणार्थार्थवा
दपरिसंख्यादिभिः परिहृताः। तस्मात्प्रकाशनेनैव मंत्राणामुपकारिता। उपायनियमादेव तत्रादृष्टपरिकल्पनं॥ इति शास्त्रदीपिकायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ एम ५